

מאבקי הגמוניה בישראל: סוציולוגיה גרמשיאנית קצרה

אורי רם*

תקציר. כרקע להבנת המשבר החוקתי-משטרי של 2023 מציע חיבור זה בחינה קצרה של תולדות התרבות הפוליטית הישראלית משנות העשרים ועד כה, באמצעות ניתוח גרמשיאני של ארבעה אתוסים שהתמודדו על ההגמוניה בפוליטיקה הישראלית-יהודית: האתוס החלוצי של מתיישבי תנועת העבודה מהתקופה שלפני הקמת המדינה, האתוס הממלכתי (מדינתי-אטאטיסטי) של תקופת המדינה המוקדמת, האתוס האזרחי-ליברלי (או האתוס הפוסט-ציוני) שהתהווה בשנות השמונים והתשעים, והאתוס האתנוצנטרי הדתי-לאומני (או האתוס הניאו-ציוני) העולה לאחרונה. כל אחד מהם נאלץ להתעמת עם אתוסים מתמודדים שיוריים, חתרניים או נגדיים, ואלה שהצליחו לבסס את מעמדם ההגמוני הכילו מרכיבים של אתוסים אחרים באופן מוכפף. אך הניגוד הפנימי שנוצר בשל כך לא שכך, ועם שינוי הנסיבות החברתיות וההיסטוריות והצטרפותם של גורמים חדשים מתפרץ כעת מאבק הגמוני מחודש.

בשנת 2023 פרץ בישראל משבר זהות לאומי, או במונחים אחרים – מאבק בין אתוסים מתחרים על ההגמוניה הלאומית. במישור המוסדי התנהל מאבק בין שתי רשויות, המושלת והשופטת, אך במישור המהותי התנהל מאבק על הזהות הישראלית בין שתי המגמות המנוגדות שנדחסו לקרֶפה: זו היהודית וזו הדמוקרטית. מה שאיים להתפרק הוא ו החיבור שבהגדרת המדינה כ"יהודית ודמוקרטית".

ימים אחדים לאחר תחילת כהונתה של המשלה ה-37, ממשלת ה"מין מלא מלא" בראשות בנימין נתניהו, היא בישרה על כוונתה לבצע "רפורמה משפטית". האופוזיציה ראתה בכך את תחילתה של מהפכה משטרית שתנתב את המשטר בישראל מדמוקרטי לדיקטטורי או אוטוריטרי. את הרחובות והצמתים גדשה מייד מחאה המונית שביטאה, מלבד את איבת השמאל לשלטונו של נתניהו, גם את ההתעוררות הפוליטית של המרכז הישראלי הציוני הרחב.

לפי אנטונו גרמשי, מאבקי הגמוניה הם מאבקים על השליטה התרבותית בחברה דמוקרטית. תכליתם לייצר "בלוק הגמוני" (או מערך הגמוני) בהנהגתן של הקבוצות החזקות בחברה, הזוכות להסכמה מרצון (consent) של הקבוצות החלשות. בתמורה

* פרופ' אורי רם, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; מרכז אדוה אני מודה לחברותיי ולחבריי שהערותיהם תרמו להשבחת המאמר: ניצה ברקוביץ, רפי גרוסגליק, יגיל לוי, שלמה סבירסקי, ערן פישר ונאווה שרייבר. על חסרונות המאמר רק אני אחראי.

זוכות האחרונות לייצוג מוכפף, חלקי ומסולף, בבחוק ההגמוני (פילק, 2006). חיבור זה מציע בחינה גרמשייאנית קצרה של ניגודים בין ארבעה אתוסים שהתמודדו על ההגמוניה בתרבות הפוליטית הישראלית-יהודית משנות העשרים ועד ימינו אלה: האתוס החלוצי של מתיישבי תנועת העבודה לפני הקמת המדינה; האתוס הממלכתי (מדינתי-אטאטיסטי) של תקופת המדינה המוקדמת; האתוס האזרחי-ליברלי (שגילויי הקצה שלו כונו גם פוסט-ציוניים) שעלה בשנות השמונים והתשעים; והאתוס האתנוצנטרי הדתי-לאומני (שגילויי הקצה שלו כונו גם נאו-ציוניים), המבקש לקבע את מעמדו העולה באמצעות המהפכה המשטרית. שני האתוסים הראשונים – של השמאל – הגיעו לבכורה במערכת הפוליטית לאחר שהתגברו על יריבים, ושני האחרונים מתמודדים בעשורים האחרונים על מעמדם היחסי. אתוסים אלו וההתמודדויות בין הקבוצות שנשאו אותם עיצבו במצטבר את תולדות התרבות הפוליטית בישראל ואת המבנים החברתיים והמשטריים בה. משנות השבעים, אגב שחיקתם של האתוס החלוצי והממלכתי, התפתח אתוס יהודי אתני ובמקביל אתוס ישראלי ליברלי, והחיתוך הנמשך ביניהם הוביל להתפרצות המאבק ההגמוני ב-2023. עם זאת, האתוסים המתכתשים כעת שותפים שניהם גם יחד להתעלמות מההליך היווצרותו של משטר אפרטהייד, הגולש בהכרח מן השטחים הכבושים לישראל גופא. מאמר זה תורם למגמת הסוציולוגיה ההיסטורית הביקורתית של ישראל, הקיימת מאז שנות השמונים, ומבקש לעדכן אותה בהתאם להתפתחויות של העשורים המאוחרים ולהדגיש את הדינמיקה הדיאלקטית הגרמשייאנית, המתארת את התפתחות ההגמוניה מתוך התנגשויות בין אתוסים מתחרים.

ההגמוניה של השמאל: מחלוציות לממלכתיות (1948-1977)

בשלושת העשורים של תקופת ה"יישוב" (1917-1948) – הקהילה העברית בארץ ישראל – ובשלושת העשורים הראשונים לאחר ייסוד המדינה (1948-1977) שררה בישראל הגמוניה של השמאל. בתקופה הראשונה הייתה זו הגמוניה "חלוצית", ובתקופה השנייה הגמוניה "ממלכתית".

האתוס ההגמוני בתקופת היישוב היה החלוציות, שמסגרה את הפרויקט ההתיישבותי-קולוניאלי כשילוב קונסטרוקטיביסטי של ציונות וסוציאליזם. החלוץ גילם את הדימוי האידיאלי של היהודי החדש או "העברי" (בעיקר זה הגברי, בניגוד לדימוי המושפל של יהודי הגולה) – האדם הצעיר, הבריא, החסון והאמיץ, עובד האדמה והלוחם ללא חת (אלמוג, 1997; פלד, 2002; שפירא, 1997). לצורך העניין אין זה משנה שרק מיעוט ביישוב היו "חלוצים" ואילו הרוב היו כבר משנות השלושים יושבי ערים, פועלים ופקידים, בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. האתוס החלוצי (ואחר כך גם זה הממלכתי) סיפק להגמוניה את ההילה הנחוצה, שכללה את "גאולת הקרקע" – כלומר העברתה מבעלות ערבית לעברית, "עבודה עברית" – היינו הגירה יהודית ויצירת משק יהודי, ובהמשך גם "כור היתוך" – שפירושו גיבוש אומה מודרנית דוברת עברית.

לפרויקט ההגמוני הזה היו כמה מתחרים עיקריים אך חלשים יחסית, בעיקר האתוס העירוני הזעיר-בורגני של "המחנה האזרחי" והאתוס הציוני-צבאי של התנועה הרוויזיוניסטית (בהנהגת זאב ז'בוטינסקי). אף אחד מהם לא הציב חלופה כוללת וישימה

לקונסטרוקטיביזם. השמאל הצליח לגבש את כל המרכיבים הנחוצים לבניית לאום בתנאים קולוניאליים: גיוס הון מיהודי הגולה, שימוש בו לרכישת קרקע לאומית, ויישובה של הקרקע בעובדים מתנועות הנוער הסוציאליסטיות. מכשירים רבי עוצמה כמו הסתדרות העובדים, קופות חולים, קואופרטיבים יצרניים ושיווקיים, ההגנה, ואף פעילות נרחבת בתחום התרבותי ביססו בשנות השלושים של המאה העשרים את ההגמוניה של תנועת העבודה בראש פרויקט בניין הלאום הציוני. היחסים בין התנועה למתחריה היו מתוחים ולעיתים אף גלשו לאלמות, אך מפא"י הייתה למנהיגה הבלתי מעורערת של הפרויקט הלאומי.

עם הקמת המדינה, ב-1948, עיצב ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון את האתוס הממלכתי. הממלכתיות הציבה את המדינה עצמה בפסגת הפרויקט הציוני של בניין האומה, והיהדות הוגדרה מחדש כלאום וכמורשת תרבותית (ולא כדת). המסרים והסמלים של המורשת הדתית היהודית סוננו, נוכסו ופורשו כך ששירתו את יצירת "הדת האזרחית" המתהווה של העם הישראלי החדש, הלאומי והחילוני, שלפי הנרטיב הציוני הוא חוזר לארץ כינונו (דון יחיא וליבמן, 1984). במסגרת "שלילת הגולה" נדחתה היהדות הגלותית על כתיבי ההגות ומנהגי הפולחן שלה (המשנה, התלמוד וחוקי ההלכה), ולעומת זאת התנ"ך בוינת וחולן כרכיב היסטורי מרכזי בדת האזרחית החדשה. כך גם נוצרה אסכולה ארכיאולוגית תנ"כית, אשר עם מחולליה נמנו מפקדי צבא מהוללים כיגאל ידין ומשה דיין. ברוח הזמן נטבע הביטוי "מהתנ"ך עד הפלמ"ח", שביטא את ההמשכיות הלאומית ודילג על תקופת הביניים שבגלות (שילוני ושילוני, 2008; שפירא, 1997).

עם קום המדינה התעצם כוחה של תנועת העבודה, ובן-גוריון ביקש להתאים את רוח ההגמוניה לתנאים החדשים והוביל מהלך נמרץ של הכפפת האתוס החלוצי לזה הממלכתי. הוא קבע כי "אנחנו זקוקים עכשיו לתנועה חלוצית מחודשת ומרובת תנופה אשר תעמוד לרשות יעודי המדינה" (בן-גוריון, 1951, עמ' 35). החלוציות הממלכתית הודגמה למשל בהקמתה של יחידה צבאית מן המניין בשם נח"ל, ראשי התיבות של "נוער חלוצי לוחם". צוות ההווי של יחידה זו, להקת הנח"ל, טבע את תו התקן של התרבות הממלכתית העברית במשך שלושה עשורים לפחות. האליטה הפוליטית התפצלה בין המחדשים, שדגלו בככורת "המדינה", ובין השמרנים, שדגלו בככורת ה"תנועה" (או "ממלכתיות" לעומת "וולונטריות"). הסוציולוגים דן הורוביץ ומשה ליסק מציינים:

[המושג ממלכתיות] התפרש כמבטא את קיומה של המדינה בבחינת מערכת מופשטת של תפקידים וכללי פעולה שיש להם קיום עצמאי והמשכי, ללא זיקה ישירה למסגרות תנועתיות או מפלגתיות, שנציגיהן מאיישים את עמדות המפתח בשלטון. לעומת זאת, הגישה התנועתית שמה את הדגש על קיום זיקה בין עמדות המנהיגות של תנועת העבודה בשלטון ותוקף הלגיטימציה של השלטון מצידה. (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 278-279)

מחלוקות התנהלו בין "מדינה" ל"תנועה" על השליטה בצבא (בן-גוריון פירק את ארגוני המחותרת הימניים וכן את חטיבת הפלמ"ח השמאלית), על השליטה בכוח העבודה (הממשלה נגד הסתדרות), על איחוד זרמי החינוך (הושגה ממלכתיות חלקית שביטלה את זרם העובדים, אך הותירה על כנו זרם ממלכתית-דתי וחרדי), על השליטה בשירותי הבריאות

(שרק בשנות התשעים הוכפפו בסופו של דבר לסמכות המדינה), ועל מוסדות ציוניים כמו הקרן הקיימת לישראל והסוכנות היהודית (שנתרו עצמאיות למחצה באופן רשמי). בפועל, דווקא המיזוג החלקי שהמשיך להתקיים בין המדינה (העיקרון הממלכתי) לחברה (העיקרון התנועתי) הוא שסייע למפלגת השלטון, מפא"י, להוסיף ולשלוט תוך שימוש במנגנון המדינה גם כאשר התרחשו שינויים דמוגרפיים וארגוניים דרמטיים: העלייה הגדולה של שנות החמישים והתפתחותו של מינהל מדינה גדול. דוגמאות מובהקות לאתוס הממלכתי הן מדיניות כור ההיתוך ומדיניות האומה במדים, שביקשו ליצור מגלי המהגרים המגוונים "עם" הומוגני ואינטגרלי (בן-אליעזר, 2019). גם מדיניות הפיזור של עיירות הפיתוח ושל מושבי העולים ביקשה ליצור מהם חלוצים בעל כורחם. בתהליכים אלו התגבש מבנה אתני-מעמדי חדש. הביורוקרטיה הממלכתית גדלה והסתעפה במהירות, וסביב מעמד הביניים החדש של פקידים ומנהלים התפתחו גם מעגלים של שירותים מקצועיים. בתחתית ההיררכיה נוצר גם מעמד עובדים מיומן למחצה או לא מיומן. "הקטגוריות הראשונות [...] כללו בעיקר יהודים אשכנזים – ותיקים כעולים חדשים. בקטגוריה האחרונה היו המזרחים בשיעור הגבוה ביותר", קבע הסוציולוג שלמה סברסקי (1981). מחאה של מזרחים ששוכנו במעברות, במושבי סָפָר, בעיירות פיתוח ובשכונות החלה כבר בשנות החמישים (למשל בוואדי סאליב ב-1959), אך היא לא צלחה במישור הפוליטי, ותועלה במשך הזמן אל הליכוד (שטרית, 2004). הערבים הפלסטינים שנתרו בגבולות ישראל לאחר הגירוש והבריחה של 1948 קיבלו אזרחות אך סבלו מהדרה ומנישול והושמו תחת ממשל צבאי, וגם בידיהם לא עלה לעצב התנגדות אפקטיבית (גאנס, 1999). אסכם זאת כך: בשנות השלושים יזם בן-גוריון תפנית אסטרטגית שאותה הכתיר "ממעמד לעם" – כלומר, כיבוש ההגמוניה הלאומית בידי תנועת העבודה, תוך כדי רתימתה למשימה הלאומית. הגמוניה זו ידעה להכיל גם את האינטרסים הזעיר-בורגנים העירוניים וגם את המיליטנטיות הרוויזיוניסטית (מאז המרד הערבי אימצה תנועת העבודה גם את המיליטנטיות). בשנות החמישים הוא שדרג את המהלך לכדי "מעם למדינה" (אף שלא המשיג זאת כך). המדינה, שהייתה משאת נפש לאומית ונוסדה רק שנים מספר לאחר השואה ובעקבות מלחמה מקיזת דם, אכן הפכה למרכז ההוויה המדינית, הצבאית, החברתית והתרבותית בישראל, והישגיה נחגגו ברוב עם בימי העצמאות, ולא כל שכן בחגיגות העשור ב-1958. אך ההתגבשות הגורפת סביב המדינה, שהתרחשה בעוצמה רבה בשנות החמישים והשישים, החלה להישחק: שרשרת אירועים דרמטיים, שראשיתם בשלהי שנות השישים, שינתה מן היסוד את תנאי הקיום של החברה בישראל.

התמורה הגדולה: מהעבודה לליכוד (1967-1995)

שרשרת של אירועים דרמטיים, שרק את חלקם אמנה וגם אותם אזכיר ביעף, גרמה בסופו של דבר לשחיקה של ההגמוניה של תנועת העבודה ולעלייתה של חלופה בדמות ההגמוניה של הליכוד. בין 1967 ל-1995 התחולל בין העבודה לליכוד מאבק על הגמוניה שבו הופגן כוחו העודף של הליכוד, אך תחילה בלא הכרעה חד-משמעית. שרשרת האירועים החלה במלחמת ששת הימים ובכיבוש השטחים הפלסטיניים ב-1967. הגיאוגרפיה של ישראל והדמוגרפיה תחת שלטונה השתנו באחת. מ"מדינה קטנה מוקפת

אויבים" היא הפכה למיני-אימפריה אזורית. תנועת החרות ובראשה מנחם בגין השתלבה בממשלה (בראשות לוי אשכול) ערב המלחמה ממש וכך זכתה ללגיטימציה, אחרי עשרות שנים של הדרה והשפלה תחת שלטון בן-גוריון (שכינה את בגין "האיש היושב ליד חבר הכנסת באדר"). האירועים נמשכו ב-1969 במלחמת ההתשה שהתחוללה בתעלת סואץ, שתבעה קורבנות רבים. ב-1971 נרעשה המדינה מתנועת המחאה החברתית של צעירים מזרחים משכונת מוסררה בירושלים, הפנתרים השחורים - מחאה שדומה לה נראתה רק ב-1959 בוואדי סאליב שבחיפה, שהוצגה כמאיימת על האחדות הלאומית. ב-1973 עמדה המדינה בפני סיכון קיומי במלחמת אוקטובר. בתחילת המלחמה ספגה ישראל מפלות טריטוריאליות ואבדות רבות, והממשלה הואשמה במחדל ובשחיתות. ב-1976 הפגינו אזרחים ערבים במחאה על הפקעת אדמות במסגרת "ייהוד הגליל" (יום האדמה הראשון) וכוחות הביטחון הרגו חמישה מפגינים.

אירועים אלו קדמו ל"מהפך" הפוליטי ב-1977, כאשר לראשונה בהיסטוריה של ישראל עבר השלטון מידי העבודה אל הליכוד, בראשות מנחם בגין. אירוע זה סימן את קץ עידן ההגמוניה של תנועת העבודה ואת עליית האתוס המתחרה של הליכוד, ממשכו של הרוויזיוניזם היישובי.

בנובמבר 1977, במהלך מפתיע, הופיע נשיא מצרים אנואר סאדאת בפני הכנסת בירושלים, וב-1979 נחתם הסכם שלום בין מצרים לישראל ופונה חצי האי סיני. ב-1982 יזמה ישראל את מלחמת לבנון כדי לחסל את הנוכחות הפלסטינית שם (מאוחר יותר נקראה זו מלחמת לבנון הראשונה), והמלחמה עוררה מחאה ציבורית נרחבת - בעיקר הטבח (שביצעו הכוחות הנוצריים) במחנות הפליטים הפלסטיניים סברה ושתילה. בעת צעדה של תנועת שלום עכשיו במחאה על הטבח, יודה לעברה רימון והרג מפגין. ב-1983 התחולל משבר כלכלי חריף כתוצאה מליברליזציה בלתי מושכלת שהונהגה בידי נציג "המחנה האזרחי" היישובי שמחה ארליך. ב-1985 החלה היציאה מהמשבר ולצידה חלה תפנית ניאורליברלית בכלכלה - "תוכנית הייצוב" - שהייתה משותפת לעבודה ולליכוד. בשטחים הכבושים גברה התסיסה. ב-1984 נתפסו והועמדו לדין מתנחלים חברי מחתרת שהפעילו טרור נגד אישים פלסטיניים (גל-אור, 1990). ב-1987 פרצה האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה, וב-2000 פרצה השנייה; בסמוך לכך, באוקטובר 2000, במחאה של פלסטינים אזרחי ישראל, הרגה המשטרה 13 מפגינים. ב-1991, בעת מלחמת המפרץ, נורו טילים מעיראק לעבר מרכז הארץ וחשפו את "הבטן הרכה" האזרחית.

ב-1993 נחתם הסכם אוסלו, ובו הכירו ישראל וארגון השחרור הפלסטיני זה בזה. ב-1994 איבד המערך את שליטתו בהסתדרות העובדים. ב-25 בפברואר 1994 ביצע ברוך גולדשטיין, רופא ממתנחלי חברון ואיש תנועת כך, טבח ביריות של 29 מתפללים מוסלמים ופצע עוד 125 מהם. כתוצאה מהסכם אוסלו התדרדרו היחסים בין השמאל ה"יוני" והימין ה"ניצני", ולאחר מסע הסתה חסר מעצורים נגד ראש הממשלה יצחק רבין, שבין משתתפיו היה בנימין נתניהו, נרצח רבין בידי מתנקש דתי-לאומי. בבחירות שנערכו ב-1996 בצל הרצח עמד נתניהו בראש הליכוד ונבחר, בפעם הראשונה, לראשות הממשלה. בשנת 2005, תחת ממשלה בראשות אריאל שרון, נסוגה ישראל מרצועת עזה בפעולה שכללה פינוי כפוי של 8,500 מתנחלים יהודים והריסת יישוביהם. בהמשך שנות האלפיים התבסס שלטון

הליכוד, להוציא אפיזודות קצרות של שלטון מפלגת המרכז קדימה בראשות יוצאי הליכוד אריאל שרון ואהוד אולמרט, וממשלה בראשות יוצא העבודה אהוד ברק. ההיסטוריה לא עצרה כמובן ב־2005, אך נסתפק בתיאור שלעיל להמחשת טיבם והיקפם של השינויים שהתרחשו בישראל. היסטוריה זו תרמה לשינוי מהותי של הדינמיקה החברתית, האקלים התרבותי ומאזן הכוחות הפוליטי.

בין 1977 ל־1983 התגבשה ההגמוניה של הימין בהנהגת מנחם בגין, ראש הממשלה הראשון מטעם מפלגת הליכוד. בגין המיר את האתוס האטאטיסטי והמודרניסטי של עידן בן־גוריון באתוס חלופי של מסורתיות אתנית יהודית (לביא, 2016). עולים מזרחים ומסורתיים ובני המגזר הדתי־לאומי נהו אחריו. אלה וגם אלה זעמו על האפליה והדחיקה שלהם בידי הממסד של תנועת העבודה, ועל ההיררכיה החברתית והתרבותית שיצר. גם המעמד העסקי והניהולי החדש, תוצר הפיתוח המדינתי התעשייתי־צבאי, תרם את חלקו בהפלת מפלגת העבודה באמצעות מפלגות המרכז החדשות (מרפ"י ב־1965 ועד ד"ש ב־1977; קנולר, 2017).

החלוציות הארצית והממלכתיות הביצועית שאפיינו את הישראליות הומרו באתוס הליכודי העממי, הכולל פולחן, היסטוריה וסולידריות יהודית. אתוס זה תאם להתפתחויות תרבותיות ודמוגרפיות שחלו בחברה בישראל: באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים, רק מיעוט (אם כי גדול) של 45% מהאוכלוסייה היהודית הגדירו עצמם חילונים, ואילו השאר השתייכו לזרמים דתיים שונים: 25% מסורתיים, 16% דתיים ודתיים־מאוד, ו־14% חרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018). סדר העדיפויות התהפך. האתוס של אומה ישראלית חדשה הובלע ועוכל בגוש ההגמוני החדש לאור הערכים והדימויים של יהדות הגולה, הממשיים והמומצאים, שהציונות מרדה בהם בעבר. הדת האתנוצנטרית המחודשת תפסה מקום מרכזי בתהליך של כיבוש תרבותי זוחל, שעתיד להיקרא "הדתה", אשר סוכנוי התמקמו בעמדות מפתח במערכות המוסדיות והשתלטו עליהן מבפנים, אגב היוון מחדש של ההון הריאלי והסימבולי של המערכות האלה (ראו למשל את תזת "קצה הקרחון", שפרינצק, 1981; ואת תזת התיאוקרטיזציה, לוי, 2015). בבסיסו של אתוס אתנוצנטרי זה מונחת, מצד אחד, דמותו של היהודי כקורבן נצחי של הגויים שהאנטישמיות טבועה בהם והערבים הם ממשיכי דרכם; ומצד שני מונח קידוש ארץ ישראל המובטחת בתורת ישראל לעם ישראל. לשתי הנחות האלה נוספת הנחה שלישית – זיכרון השואה כציר קרדינלי בזוהת היהודית בת זמננו (תהליך שאופשר באמצעות החשיפה הציבורית הרחבה למשפט אייכמן בשנת 1961). האויב הערבי תואר כצורך הנאצי, ועשרות אלפי ילדים ישראלים, מזרחים ואשכנזים כאחד, נשלחו למסעות למחנות המוות בפולין וחזרו חזורים בחרדת השמדה יהודית עמוקה מעורבת בגאווה בגבורה הישראלית (אתוס שהודגם בטיסה של חיל האוויר מעל אושוויץ; פלדמן, 2011).

האתוס היהודי החדש (או ההתייהדות החדשה) קיבל עטיפה תיאולוגית משיחית בדמות ההיסטוריוסופיה הקבלית המיסטית של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. זו, בניגוד למקובל בחוגים הדתיים, אימצה אפילו את הציונות החילונית כמימוש של תוכנית אלוהית של גאולה לאומית ואוניברסלית. בנו, הרב צבי יהודה קוק, הפך למורה הרוחני של תנועת גוש אמונים של המתנחלים היהודים בשטחים הכבושים (במה שפונה קוקים; ארן, 2013). בערך באותה תקופה שגשגה גם גרסה פופולרית של היהדות המזרחית בפריפריה החברתית, בהנהגתו

של הרב עובדיה יוסף ותנועת ש"ס העממית שייסד ב-1984 (כילו, 2005; בראון, 2017, עמ' 108-157; פלד, 1991). בקרב המעמד הבינוני העירוני, שברובו אינו דתי אך גם אינו אתאיסטי, התפשטו שילובים שונים של יהודיות ותרבויות ניו אייג' (ידגר ואחרים, 2014). אפילו הקיבוצים, שהיו בעבר חיל החלוץ של הלאומיות החילונית הישראלית, אימצו מסורתיות יהודית "רכה" תחת האתוסים החלוציים והממלכתיים האבודים (אופז, 2016). הדתיות היהודית-ישראלית לגוניה משמשת תשתית עומק סימבולית לפרויקט הישראלי הניאוקולוניאלי של סיפוח דה פקטו של השטחים הכבושים וכינון משטר אפרטהייד.

משנות השבעים עד אמצע שנות התשעים התקיים שיח ציבורי ערני בין מצדדי "ארץ ישראל השלמה" לתומכי "שטחים תמורת שלום" על גורל השטחים שנכבשו ב-1967. אך האכזבה שעוררה קריסת הסכמי אוסלו, התדהמה שעורר רצח יצחק רבין והרפיון של השמאל לנוכח האירוע, ולבסוף כישלון פיסגת ישראל-אש"ף בקמפ דייוויד בשנת 2000, הביאו להדחת הנושא מסדר היום. הציבור הישראלי-יהודי קיבל את ההשקפה כי השליטה הצבאית בפלסטינים היא בחזקת מצב נתון עקב "היעדר פרטנר" למשא ומתן, והסוגיה הפלסטינית מוסגרה במונחים של טרור. אף שלא נתקבלה החלטה רשמית על סיפוח השטחים הכבושים (למעט רמת הגולן וירושלים המזרחית), הכיבוש בן עשרות השנים הפך את הדמוקרטיה הישראלית למשטר דו-ראשי: משטר פרלמנטרי דמוקרטי (אף אם מוגבל) בתוככי הקו הירוק, בגבולות ישראל מ-1948 עד 1967 – תחום שהוגדר בחוק יסוד בשנת 1992 כמדינה יהודית ודמוקרטית – ומשטר צבאי בין הקו הירוק לירדן, בשטח שבו שלושה מיליון פלסטינים חיים ללא זכויות אזרחיות ופוליטיות, ולצידם כחצי מיליון מתנחלים יהודים המתעמרים בהם בחסות הצבא בפעולות של "נוער הגבעות", "תג מחיר" וכיוצא באלה (בן-אליעזר, 2019; בר-טל ושנל, 2014; גרינברג, 2007). הסוגיה הזאת מושקת עד כדי כך שגם ב-2023, כאשר העימות בין הגושים הפוליטיים הניצים על צורת המשטר בישראל הגיע לנקודת רתיחה, היא לא נכללה במאבק.

במקביל ל"מהפכה היהודית" התרחשה בישראל במהלך שנות השמונים והתשעים גם "מהפכה בורגנית", ובליבה אתוס ליברלי. ברמה המקרו-כלכלית התבטאה מהפכה זו במעבר ממדיניות כלכלית שבמרכזה סקטור מדינתי וציבורי למדיניות כלכלית של הפרטה מוכוונת שוק (כפי שנעשה בתוכנית הייצוב ב-1985), וכן בעידוד הצמיחה של מגזר הייטק חדשני,¹ המוביל את התפתחות הכלכלה עתירת הטכנולוגיה. המעבר לכלכלת שוק גופה בחשיבה על "מזרח תיכון חדש" קפיטליסטי וכדה-מיליטריזציה של יחסי ישראל-פלסטין, שהתבטאה בהסכמי אוסלו. תרבות השוק והשלום הייתה כרוכה גם באמריקניזציה ובגלובליזציה תרבותית נמרצת (ערוץ טלוויזיה מסחרית החל לפעול ב-1992, ומעט אחר כך חדרה לישראל המדיה הדיגיטלית), באימוץ אורח חיים צרכני מערבי בקרב המעמד הבינוני האורבני והפרוורי, ובהתפתחות זהות קוסמופוליטית המתגלמת בעיקר בעיר תל אביב, שמיתגה את עצמה כ"עיר בלי הפסקה" שבה מקובלים סגנונות חיים בלתי קונבנציונליים, כגון הקהילה הלהט"בית ועוד (אלפסי ופנסטר, 2005; עזריהו, 2005; רם, 2005). כל זה שימש גם כרקע להשקפה של "מהפכה חוקתית" ליברלית המכוונת לזכויות אזרח, שעוצבה

1 מגזר ההייטק מעסיק 11% מן השכירים במשק ואחראי ל-32% מכלל ייצוא הסחורות והשירותים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2023, עמ' 21).

באמצעות חוקי יסוד והחלטות תקדימיות של בית המשפט הגבוה לצדק, בהובלת נשיאו השופט אהרון ברק (מאונטר, 2008). הסוציולוגים יואב פלד וגרשון שפיר כינו התפתחויות אלה "עידן השלום והרווחים" (פלד ושפיר, 2005).

מעמד הביניים החדש תפח וכוחו המקצועי והעסקי גדל. לנוכח גסיסתו הפוליטית הוא נוטה להתגדר בתת-מערכות אוטונומיות יחסית, כמו המשפט (ובמיוחד בית הדין הגבוה לצדק), האקדמיה, התקשורת, עמותות אזרחיות וחברתיות, שירותי ביחידות צבאיות נבחרות (למשל בחיל האוויר והמודיעין) (לוי, 2003, 2007), מימון פרטי של שירותים משודרגים (בתחומי החינוך, הרפואה ועוד) ותמיכה במפלגות מרכז חדשות (קנולר, 2017). אוטונומיות יחסיות אלו סומנו אפוא כיעדים להתקפה מצד קואליציית הימין הפופוליסטי העולה מאז שנות התשעים.

לקראת התנגשות: "העם" נגד "האליטות" (1995–2023)

כל השינויים הללו, על מורכבותם, באו לידי ביטוי בהתפתחותה של תפיסה סוציולוגית חדשה של החברה בישראל. בניגוד לדמויי עבר של חברה מלוכדת, נראית עתה החברה הישראלית ככזו שסובלת משסעים בלתי ניתנים לאיחוי, שמצויה במעבר מאתוס ממלכתי צנטריפטלי לפלורליזם סקטוריאלי צנטריפוגלי, או חברה שמצויה בתמורה מממלכתיות ל"שבטיות" (גרינברג, 2007). הניגודים הפנימיים שהוכלו בהגמוניה של הליכוד – ובעיקר הניגוד בין ההתפתחות העוצמתית של אתוס לאומני-דתי באליטות הימין החדשות ולצידו אתוס דמוקרטי-ליברלי באליטות המרכז (והמרכז-שמאל) החדשות – הלכו ותססו עד כדי התערערות היציבות המשטרית. רצח רבין ב-1995 נתן את האות לשינויים אלו, והשסעים שהתגלעו בהקשרו חוזרים ושבים אחרי ארבעה עשורים.

הורוביץ וליסק עדכנו את גישתם הממלכתית במסה ארוכה על "חברה רבת שסעים" הכורעת מעומס היתר שמעמיסים עליה מרכזי משנה או סקטורים שונים. בשיח החברתי בכללו גברה גם ההכרה בכך שחברות בנות זמננו כבר אינן "מודרניות" במובן הפשטני של המושג – אחידות, לכידות וכיוצא באלה – אלא יש בהן ממד חשוב של "פוסטמודרניות", המתבטא בריבוי תרבויות משנה ובמבנה חברתי הטרוגני, בהיעדר מקור סמכות משותף ובהיעדר הסכמה ערכית בסיסית או זהות אחידה ומקיפה (הורוביץ וליסק, 1990; אייזנשטדט, 2010).

אם כן, בתקופה הפוסט-אטאטיסטית בישראל התרחשו שקיעת האליטה של תנועת העבודה, התפוגגות הפרויקט ההיסטורי של בניין האומה שהנהיגה, התמודדות על ההגמוניה מצד "קואליציית מיעוטים" חדשה (לא כולל המיעוט הערבי) בראשות הליכוד, והתפשטות אתוס יהודאי דתי-לאומי. הסוציולוג ברוך קימירלינג קרא לכך "קץ שלטון האחוסלים" – מונח המורכב מראשי התיבות של אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים. הציר המרכזי בניתוחו הוא הניסיון הכושל ליצור הגמוניה פוליטית ומערכת מונו-תרבותית בישראל, והיווצרותה של מדינה המאופיינת בריבוי תרבויות או "שבטים" המתנגשים זה בזה: האחוסלים, הדתיים-לאומיים, החרדים, המסורתיים המזרחיים, העולים מברית המועצות לשעבר וגם יוצאי אתיופיה, וכמובן הקהילה הערבית הפלסטינית בישראל, ובמובן מסוים אפילו מהגרי העבודה ומבקשי המקלט (קימירלינג, 2001).

פלד ושפיר (2005) טוענים כי בישראל פועלים בה בעת שלושה עקרונות שונים של הכלה פוליטית: עיקרון ליברלי, הדוגל בהענקת שוויון אזרחי ליחידים; עיקרון רפובליקני, הדוגל בהקניית זכויות יתר לאליטות המשרתות (על פי תרומתן המוערכת לחברה, לפיריון, לביטחון וכדומה); ועיקרון אתני, הדוגל בדירוג המעמד של קהילות ההשתייכות. משטר ההתאגדות הנהוג בישראל בתקופות שונות נובע ממשקלם היחסי של שלושת העקרונות הללו בתמהיל, והוא משתנה לפי הנסיבות. מאז שנות השמונים שורר בישראל משטר סוציו-אקונומי חדש, קפיטליסטי וניאו-ליברלי, וכתוצאה מכך חל שינוי במינון המשולב של עקרונות ההכלה: העיקרון הרפובליקני (המדינה) נמצא בדעיכה יחסית, וכתוצאה מכך עולה משקלם של שני העקרונות האחרים, הנמצאים במתח זה עם זה – העיקרון הליברלי, המכוון להישגיות ומקדם מריטוקרטיה, והעיקרון השייכי האתני המקדם אתנוקרטיה. בשנות העשרים של המאה הנוכחית, ובפרט בתקופת הכנסת ה-25, מתבלט מעל לכול דווקא השפעתו של האתוס האתנוצנטרי, המתבטא בתפיסת עליונות יהודית שמייצגות מפלגות הקצה הימניות ובשליה עקרונית של האתוס הדמוקרטי (פדהצור, 2000).

משבר האתוסים הציוניים ההיסטוריים הותיר את האליטות הישנות ללא חזון חברתי ולאומי. ב-1967, כאשר הגבול הגיאופוליטי נפתח מחדש עם כיבושם של שטחים נרחבים ובהם נוף המצטייר לכאורה כתנ"כי, התייצב בזירה והתחרה על מקומו ההגמוני האוונגרד הדתי-לאומי ובראשו גוש אמונים, אשר טען כי ההתנחלויות החדשות הן המשכן הלגיטימי של אלה שהקימו בעבר חלוצי תנועת העבודה החילונים והסוציאליסטים. בד בבד התרחבו והתחזקו גם שורות החרדים האשכנזים, עקב קצבאות והקצאות מדינה נדיבות וגם בשל שיעורי ילודה גבוהים במיוחד.² את הגישה האנטי-ציונית או הלא-ציונית של החרדים האשכנזים הם המירו בפוליטיקה אינסטרומנטלית שאפשר לכנותה "ישראליות ללא ציונות" (בראון, 2017, עמ' 184-264). כך היה גם עם מזרחים ומסורתם, שזכו לייצוג פוליטי באמצעות הליכוד וש"ס. בשנות התשעים נוצק הגוש ההגמוני החדש. משתתפי גוש זה לא הסתפקו ב"פוליטיקה של חלוקה", מאבק על נתחים מעוגת החלוקה, אלא גם הנהיגו "פוליטיקה של הכרה" תוך עיצוב מחדש של התבנית עצמה. כפי שהגדירו זאת פרשנים, הם הפכו ממשגיחי הכשרות בקרון המסעדה של הרכבת לנהגי הקטר. תחילה חלה הגדרה זו על הדתיים-לאומיים, אך עם הזמן היא נהייתה תקפה גם לגבי החרדים. בשני העשורים האחרונים ניכרת התמזגות בין הדתיות הלאומית ובין החרדיות לכדי מה שמכונה חרד"ליות: חרדיות-לאומית, המצטיינת במיליטנטיות אתנו-דתית (שלג, 2020).

המתחים והניגודים בין ההיבט הקהילתני להיבט האזרחני של הזהות הלאומית, או לחלופין בין ההיבט היהודי להיבט הדמוקרטי, או בין הממד האתני לממד הליברלי, או, אם נשתמש בקטגוריות מופשטות יותר, בין המגמה הניאו-ציונית לזו הפוסט-ציונית – והחפיפה החלקית בין אלה ובין המתחים והניגודים המעמדיים-עדתיים – התסיסו את המערכת הפוליטית, עד שב-2023 היא הגיעה לכדי רתיחה. את ההזדמנות הפוליטית לקדיחת הקלחת סיפקה התפנית הפופוליסטית של נתניהו, שהיה (לסירוגין) ראש הממשלה מטעם הליכוד מאז 1996. נתניהו לא המציא את הפוליטיקה הפופוליסטית בישראל; את זאת עשה

2 שיעורי הילודה העומדים על כשבע לידות לאישה חרדית לעומת כשתי לידות לאישה חילונית (לוי, 2016, עמ' 10).

לפניו מנחם בגין. אך כפי שהראה דני פילק (2006), בגין השתמש במחוות פופוליסטיות בעיקר כדי לכלול את המזרחים בשדה הפוליטי, ואלו נתניהו משתמש בהן בעיקר כדי להדיר ממנו את הערבים ואת השמאל.

סגנונו המנהיגותי הפופוליסטי של נתניהו תרם באופן פעיל להמרת הפוליטיקה של ארגונים מפלגתיים, שהייתה המסד של התרבות הפוליטית בישראל, בפוליטיקה של ההמון: ה"מנהיג הכריזמטי" (תכונה שלפי מקס ובר מיוחסת לו על ידי מעריציו) מגייס את ההמון ישירות באמצעי תקשורת פרטיים וברשתות חברתיות, ומלכה שיח שגאה כלפי "האליטות" (בג"צ), "הזרים" (ערבים), "השמאל" ("התשקורת") ועוד, ומוקיע אותם בטענה כי הם פוגעים ב"עם" ובהחלטות "הרוב" (טלשיר, 2020; שילון, 2022; שמיר ורהט, 2022).³ לנוכח זאת, השמאל מרכז שפורק מנכסיו הפוליטיים מנסה להיאחז נואשות באתוס הממלכתי-הליברלי, שעל אף הממד האוניברסלי-דמוקרטי הגלום בו הוא נתפס ככזה שמשרת בעיקר את האינטרסים החומריים והתרבותיים של המעמד הבינוני והבינוני-גבוה. אף שהמעמד הבינוני ואפילו הבינוני-גבוה אינם חסומים למוביליות מלמטה, וכבר התפתח מעמד ביניים מזרחי שהיקפו לא קטן והשפעתו ניכרת (ליאון וכהן, 2008), קבוצות רחבות של עולי שנות החמישים ומשפחותיהם – ובעיקר של תושבי פריפריה (ובהן גם פריפריות שבלב ערים כגון ירושלים ותל אביב) – נותרו לכודות במעגלים מוחלשים ומבוזים. הקבוצות הללו תופסות את הגלובליזציה והאמריקניזציה של קבוצות הסטטוס הגבוהות כאיום על זהותן. יתר על כן, האיום הזה כרוך גם באיום על מעמדן הסוציו-אקונומי, משום שלתהליכי הצמיחה הכלכלית הנמרצת התלוו דילול השירותים החברתיים וגידול בפערי ההכנסה, ואלה הסיגו את ישראל למעמד של אחת המדינות האי-שוויוניות ביותר בין המדינות המפותחות (OECD, 2016). קבוצות מאוימות אלו של "מפסידי הגלובליזציה" נוטות לבקש פיצוי לתסכולן בעזרת התגייסות לימין הלאומני-דתי, הפונה אל הנדבכים הקהילתניים שלהן ואשר כלכלת הרווחה שלו נשענת על חלוקה מגזרית-תלותית (סקטוריאלי-קליינטליסטית, גוטוויין, 2018). תהליכים כאלה אופייניים גם לפוליטיקה הפופוליסטית באירופה ובארצות הברית (Hochschild, 2016; Norris & Inglehart, 2019).

עם זאת, יצוין כי מנהיגי גוש הימין הלאומני-דתי הם בדרך כלל ממוצא אשכנזי, וחשוב מכך – למעשה, הממסד הימני-דתי השולט מאז 1977 לא עשה רבות למען קידומן החברתי או ההשכלתי של השכבות המוחלשות. לפי טענות מסוימות, הימין אף מקבע את השכבות המוחלשות בהוויה של עוני ובערות המבטיחה כי התלות הפוליטית שלהן תימשך. נוצר כאן, כאמור, "קפיטליזם מגזרי" וקליינטליסטי – שיטת חלוקה שבה הממשלה מעבירה למגזרים שונים הקצבות, קצבאות ותמיכות אחרות על פי מידת הנאמנות הפוליטית שלהם כלפיה (גוטוויין, 2018). שיטה זו, שבה בולטת הנתינה של המדינה לסקטורים מסומנים (למשל מתנחלים או חרדים), מעוררת התנגדות בקרב מעמד הביניים בעל הדימוי העצמי האוניברסליסטי. היא מערערת את "ההסכם הרפובליקני" בינו ובין המדינה, שעל פיו הוא משלם למדינה מיסים ומשרת אותה בשירות צבאי סדיר ובמילואים, והמדינה מצידה אחראית להבטיח "שוויון בנטל" ולספק שירותים זמינים ואיכותיים (על הפרת החוזה

3 הסוציולוג יונתן שפירא (1989) ייחס כבר למנחם בגין פוליטיקה פופוליסטית, וכינה אותה "פוליטיקה של כיכרות".

הזה נסובה המחאה החברתית ב־2011; רם ופילק, 2013). אם כי נשמעות גם טענות אחרות, בדבר העברות סטרוקטורליות סמויות כגון חלוקת נכסי קרקע, השכלה נגישה, פנסיות תקציביות ועוד, שמשתלמות באופן היסטורי למעמדות הגבוהים (על פי העיקרון הרפובליקני של פלד ושפיר).

יש המתארים את המצב החברתי שנוצר לאחרונה בישראל במונחי סוציולוגיה של שבטים. מסגור זה קיבל הד ציבורי ב־2015 עם נאום ארבעת השבטים של נשיא המדינה דאז ראובן ריבלין. ריבלין טען שם כי החברה הישראלית מחולקת לארבעה "שבטים" נפרדים – חילונים, דתיים־לאומיים, חרדים וערבים – והעלה דאגה הנובעת מכך:

התהליכים הדמוגרפיים המעצבים מחדש את פניה של החברה הישראלית יצרו למעשה סדר ישראלי חדש, סדר שבו אין עוד רוב ברור, ואין מיעוטים ברורים. סדר שבו החברה הישראלית מורכבת מארבעה מגזרים, ואם נרצה – ארבעה שבטים מרכזיים, שונים מהותית אלה מאלה, שילכו ויתקרבו זה אל זה בגודלם. שבו, אם נרצה ואם לאו, מבנה הבעלות על החברה הישראלית ומדינת ישראל משתנה לנגד עינינו. (IPS, 2015)

עם כל התעוזה באבחון המאתגר של ריבלין לגבי שינוי "מבנה הבעלות" על החברה בישראל, הוא כושל בהיעדר אבחון של יחסי הכוח הבלתי שוויוניים בין ה"מיעוטים" השונים, בעיורון מוחלט לשאלה הקריטית של הערבים־הפלסטינים החיים תחת כיבוש צבאי, ובהשלכות של מצב זה על החברה והמשטר בישראל. מכל מקום, על אתגר קריטי פוסט־ממלכתי דומה הצביע בדאגה בשנות האלפיים שמואל נח אייזנשטדט, בכיר הסוציולוגים הממלכתיים בישראל (רם, 2020), ששאל בדאגה:

האם יכול תוך כדי התפתחות [ה]הטרונגיות [...] להתקיים או להתפתח בחברה משהו משותף ומלכד, ואם כן – מהו; האם קיימות עדיין מסגרות סמליות ומוסדיות משותפות כלשהן, מלבד מסגרות פורמליות או ארגוניות? האם תוך כדי ההתפתחות של הטרונגיות, אינטרסנטיות וגישות אינדיבידואליסטיות, יכולה גם להתקיים מחויבות כלשהי למסגרת רחבה יותר? ומה טיבה של אותה מסגרת, שכבר אינה כל כך הומוגנית? (אייזנשטדט, 2004, עמ' 90)

מסה זו נחתמה מייד לאחר מאה הימים הראשונים של קואליציית נתניהו מ־2023, כאשר המהפכה המשטרית הושהתה לכאורה. בשעה זו, נראה שהאידיאולוגיה הרשמית של המדינה "היהודית והדמוקרטית", ששימשה מאז שנות התשעים ככסות הגמונית, מתבקעת בקו פרשת המים, הריהו החיבור שבין היהודית לדמוקרטית. שתי מגמות אלו עוברות פוליטיזציה וקיטוב קיצוניים, ומתוך כך התגבשו שני גושים פוליטיים אנטגוניסטיים שנאבקים על ההגמוניה במדינה ועל זהותה – גוש מרכז־שמאל אזרחי, ישראלי בזהותו, המנסה להיאחז באתוס הממלכתי מימי בן־גוריון, המעודכן בליברליזם אזרחי (גם אם מוגבל) ובניאו־ליברליזם כלכלי; וכנגדו גוש אתנוצנטרי דתי־חרדי־לאומני, יהודי בזהותו, המבקש להשליט את ההגמוניה שלו. במאמרו על ה־18 בברימר של לואי בונפרטה טבע קרל מרקס את המימרה "ההיסטוריה חוזרת על עצמה פעמיים, פעם כטרגדיה ופעם

כפאָרסה". הפופוליוּם בישראל אכן חוזר על עצמו פעמיים, פעם כטרַגדיה בגירסת בגין, המעלה באוב את הסולידריות היהודית העממית, ופעם בגירסת נתניהו כפאָרסה פוליטית שנועדה לשרת את שרידותו.

לסיום דיון זה, יש לחזור ולהדגיש כי חרף הפילוג העמוק בין הגושים, שניהם גם יחד מתעלמים מהצומת ההיסטורי שבו מצויה ישראל – כל גוש ממניעיו הפוליטיים והאידיאולוגיים ומן האינטרסים החומריים הקשורים למיקומו החברתי: אם יימשך הכיבוש שהחל ב־1967, מדינת ישראל לא תוכל להיות דמוקרטית, למגינת ליבו של הגוש האזרחי, ואף לא תוכל להיות יהודית, למגינת ליבו של הגוש הדתי-לאומי. לא ייפלא אפוא כי הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יושבים על הגדר – הם בוודאי אינם תומכים במהפכה המשטרית האתנוצנטרית היהודית, אך גם אינם מרבים להשתתף במרי הליברלי הישראלי נגדה, שגם הוא מאכזב אותם. בכל מקרה, אם המשטר בישראל לא יתנער מהשליטה הניאוקולוניאלית בפלסטינים, הוא לא יוכל אלא להתבצר כמשטר אפרטהייד. למעשה, זוהי הסיבה העמוקה והמבנית למהפכה המשטרית: הניסיון לסלק מחסומים משפטיים מפני התבססותו של משטר אפרטהייד גלוי. לכך נוספת הסיבה המגזרית – שאיפת המגזר החרדי להבטיח לעצמו מעמד אוטונומי ייחודי בישראל, בהתבסס על כוחו האלקטורלי. שתי סיבות עומק אלו, הסטרוקטורלית והסקטוראלית, עלו לפני השטח במפגש עם הזרז הקוניונקטורלי, הנסיבתי – עיקשותו של אזרח אחד, בנימין נתניהו, לרסק את מערכת המשפט על שהעזה להעמיד אותו לדין על שוחד, מרמה והפרת אמונים.

מקורות

- אופז, גד. (2016). "מִשִּׁיחַ לוחמים" אל ארון הספרים היהודי: דור שני ושלישי בקיבוץ כחיפוש הזהות היהודית. האוניברסיטה העברית בירושלים ומכון מופ"ת.
- אייזנשטדט, שמואל נח. (2004). תמורות בחברה הישראלית. משרד הבטחון.
- אייזנשטדט, שמואל נח. (2010). ריבוי המודרניות. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- אלמוג, עוז. (1997). הצבר – דיוקן. עם עובד.
- אלפסי, נורית, וטובי פנסטר. (2005). העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל-אביב בעידן של גלובליזציה. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 265-292.
- ארן, גדעון. (2013). קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו. כרמל.
- בילו, יורם. (2005). שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. אוניברסיטת חיפה.
- בן-אליעזר, אורי. (2019). מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל. מודן.
- בן-גוריון, דוד. (1951). חזון ודרך. מפא"י.
- בראון, בנימין. (2017). מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים. עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברטל, דניאל, ויצחק שניל (עורכים). (2014). השפעת הכיבוש על החברה הישראלית. האגודה הישראלית למדע המדינה.

- גאנם, אסעד. (1999). המיעוט הפלסטיני בישראל: האתגר של המדינה היהודית והשלכותיו. עיונים בתקומת ישראל, 9, 420-443.
- גוטוויין, דני. (2018). מיתוס ההצבעה השבטית: משטר ההפרטה והבסיס המעמדי של התמיכה בימין ובשמאל בישראל. דברים, 10, 283-294.
- גליאור, נעמי. (1990). המחותרת היהודית: טרורזים שלנו. הקיבוץ המאוחד.
- גרנברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. רסלינג.
- דון-יחיא, אליעזר, וצ'ארלס ליבמן. (1984). הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב"דת האזרחית" של ישראל. מגמות, כח(4), 462-484.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1977). מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית. עם עובד.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומסייתר. עם עובד.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2018). דת והגדרה עצמית של מידת דתיות 2015-2016.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2023). ישראל במספרים: נתונים נבחרים מתוך שנתון סטטיסטי לישראל 2022.
- טלשיר, גייל. (2020). האינטרס הציבורי והדמוקרטיה: בין משילות לממשלתיות. בתוך גייל טלשיר (עורכת), משילות או דמוקרטיה? (עמ' 9-32). רסלינג.
- ידגר, יעקב, גדעון כ"ץ ושולם רצבי (עורכים). (2014). מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- לביא, דוד. (2016). צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים". כתר ומרכז שלם.
- לוי, יגיל. (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. ידיעות אחרונות.
- לוי, יגיל. (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. כרמל.
- לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- לוי, ענת. (2016). שעורי הפריון הכולל בישראל לפי דת ולפי רמת דתיות והשפעתם על ההוצאה הציבורית. מרכז המידע של הכנסת.
- ליאון, ניסים, ואורי כהן. (2008). לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל. אלפיים, 32, 83-101.
- מאוטר, מנחם. (2008). משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת. עם עובד.
- סבירסקי, שלמה. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל. מחברות למחקר ולביקורת.
- עזריהו, מעוז. (2005). תל-אביב, העיר ה[א]מיתית: מיתוגרפיה היסטורית. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- פדחצור, עמי. (2000). מפלגות הימין הקיצוני בישראל – מצמיחה לדעיכה? רמות. פילק, דני. (2006). פופוליזם והגמוניה בישראל. רסלינג.
- פלד, יואב (עורך). (1991). ש"ס: אתגר הישראליות. ידיעות אחרונות.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.

- פלד, רינה. (2002). "האדם החדש" של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים. עם עובד.
- פלדמן, ג'קי. (2011). עכשיו יש גשר ביניהם: השביל המחבר בין יד ושם להר הרצל. בתוך חיים יעקובי וטובי פנסטר (עורכים), זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב (עמ' 56-80). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קימרלינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר.
- קנולר, אפרת. (2017). מפלגות המרכז בישראל: בין הימין לבין השמאל. רסלינג.
- רם, אורי. (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. רסלינג.
- רם, אורי. (2020). הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית 1882-2018. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- רם, אורי, ודני פילק. (2013). ה-14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת, 41, 17-43.
- שטרית, סמי שלום. (2004). המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003. עם עובד.
- שילון, אבי. (2022). מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נתניהו בסבב הבחירות 2019-2021. בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019-2021 (עמ' 155-182). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שילוני, פייגה, וצבי שילוני (עורכים). (2008). קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- שלג, יאיר. (2020). החרד"לים: היסטוריה, אידיאולוגיה, נוכחות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמיר, מיכל, וגדעון רהט (עורכים). (2022). הבחירות בישראל 2019-2021. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפירא, אניטה. (1997). המיתוס של היהודי החדש. בתוך אניטה שפירא, יהודים חדשים – יהודים ישנים (עמ' 155-174). עם עובד.
- שפירא, יונתן. (1989). לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות – הסבר סוציולוגי פוליטי. עם עובד.
- שפרינצק, אהוד. (1981). גוש אמונים מודל הקרחון של הקיצוניות הפוליטית. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 18, 22-49.
- OECD. (2016). סקירה כלכלית ישראל.
- Hochschild, Arlie. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*. The New Press.
- IPS. (2015, June 7). H.E. Reuven Rivlin, President of the State of Israel at the 15th Annual Herzliya Conference [Video]. YouTube.
- Norris, Pippa, & Ronald Inglehart. (2019). *Cultural backlash: Trump, brexit and authoritarian populism*. Cambridge University Press.